

Uusi kielenhuollon perusteos

TERHO ITKONEN *Kieliopas*. Kirjayhtymä, Helsinki 1982. 473 s.

Parin viime vuosikymmenen aikana on maassamme ilmestynyt koko joukko tasoltaan ja laajuudeltaan vaihtelevia kielenkäytön opaskirjoja, mutta mikään niistä ei ole korvannut jo klassiseksi käynnyttä E. A. Saarimaan Kielenopasta. Saarimaan runsassisältöinen teos on ollut jatkuvasti tarpeen, vaikka monet sen asioista ja asenteista ovat jo pitkään tuntuneet vanhentuneilta. Uusin tulokas kielenkäytön oppaiden sarjassa on Terho Itkosen äskettäin julkaissama liki viidensadan sivun laajuinen *Kieliopas*.

Itkosen *Kieliopas* on perusrakenteeltaan samanlainen kuin Saarimaan teos. Kumpikin käsittää kieliopin jakoa noudattelevan tekstiosan ja erillisen hakemiston. Hakemisto kuuluu luonnostaan tämäläisiin opaskirjoihin. Toisaalta myös tekstiosa on välttämätön, sillä kaikkia kielenkäytön pulmia ei voida selvittää sanakirjan tapaan. Taannoin ilmestynyt Nykysuomen oikeinkirjoitus-sanakirja on tästä varoittava esimerkki (ks. Pirjo Rantalaisen arvostelua *Vir.* 1983 s. 268—269).

Kielioppaan tarkempi silmäily paljastaa kuitenkin myös varsin huomattavia rakenteellisia uudistuksia. Saarimaan *Kielenopas* painottuu tekstiosaan; sen hakemisto käsittää vain viidenneksen koko teoksen sivumäärästä (7. painoksessa). Itkosen teoksessa suhteet ovat päinvastaiset: tekstiosa on satasivuinen, hakemisto lähes neljänsa-

dan sivun mittainen.

Kielioppaan tekstiosan päälukuina ovat oikeinkirjoitusoppi, taivutusoppi ja lauseoppi. Lausetta tai virkettä laajempia kokonaisuuksia teoksessa ei varsinaisesti käsitellä. Tekstilingvistinen näkökulma on kuitenkin jossain määrin esillä eräiden lauseopin ongelmien yhteydessä.

Kieliopas on tarkoitettu apuneuvoksi kaikille kynänkäyttäjille. Jo tästä syystä on oikeinkirjoituksen pulmat selvitettävä mahdollisimman monipuolisesti. Niinpä tekstiosan aloittaa laaja oikeinkirjoitusta käsittelevä jakso. Se sisältää runsaasti asioita, jotka jo vanhastaan on totuttu kielioppaista löytämään: iso vai pieni alkukirjain, kirjoitetaanko yhteen vai erikseen, miten käytetään lyhenteitä ja numeroilmauksia, miten välimerkkejä? Koko oikeinkirjoitusoppi on laadittu erittäin täsmällisesti ja seikkaperäisesti. Tarkkaavainen lukija huomaa siitä tavan takaa myös uusia havaintoja tai näkökulmia. Pieninä yksityiskohtina voisi mainita vaikkapa ohjeen joulu- tai uudenvuodentoivotusten kirjoittajalle tai selvityksen siitä, miksi *kannanmunat* kirjoitetaan yhteen mutta *fasaanin munat* erikseen. Jo tämä pikku esimerkki osoittaa, ettei yhteen tai erikseen kirjoittamisesta voida antaa kovin mekaanisia joko—tai-ohjeita. Tärkeämpää on oppia ne periaatteet, joiden mukaan olisi toimitava. Juuri tähän *Kieliopas* ymmärtääkseni pyrkii. Jonkin verran silti jää kiusallisia hajatapauksia, joiden hallitseminen on ulkoa oppimisen varassa. Huolellisen kirjoittajan pitäisi muistaa, että esim. *kutakuinkin*, *nimenomaan* ja *päinvastoin* ovat yhdyssanoja

mutta *saman tien, nurin niskoin ja niin ikään* erilleen kirjoitettavia sanaliittoja. Onneksi näiden hajatapausten luettelot eivät ole venyneet kovinkaan pitkiksi.

Välimerkkiohjeet ovat hyvin yksityiskohtaiset mutta samalla niin selkeät ja huolellisesti jäsennellyt, että lukijan on melko vaivatonta niitä seurata. Uutena välimerkkinä on mukana viime aikoina turhankin moneen paikkaan yleistynyt vinoviiva. Sen oikeata käyttöä valaisee kuusikohtainen esittely. Itkonen ei ole unohtanut ns. vapaata pilkutustakaan mutta korostaa, että kirjoittajien on tällöin muistettava ajatella lukijoitaan. Teksti on välimerkkejä myöten pyrittävä laatimaan siten, että se mahdollisimman hyvin palvelee viestin vastaanottajan mukavuutta. Tämä periaate korostuu muuallakin Itkonen teoksessa.

Nyky aikaan sopii mainiosti myös se, että oikeinkirjoitusta esittelevän osan lopussa käsitellään vielä eräitä konekirjoitustekstin seikkoja. Niinpä esimerkiksi liikekirjeenvaihtoon yleistynyt vasensuorajärjestelmä ei suinkaan aina ole paras ratkaisu. Kappaleen alun sisentäminen on edelleen paikallaan varsinkin silloin, kun teksti aiotaan painattaa. Sisentäminen on suotavaa myös yksityiskirjeissä. Jälleen on kysymys siitä, kumpi on tärkeämpää, kirjoittajan vai lukijan mukavuus. Tämän luvun loppuun on vielä lisätty viitteiden merkintään, lähdeluettelon laadintaan sekä korjauslukuun liittyvät ohjeet ja mallit.

Taivutusopin pulmia Kielioppaassa esitellään melko vähän, mutta kohteet on valittu harkiten. Huomiota kiinnitetään mm. astevaihteluun (*Somerto* : *Somerron*, ei »Somerton», *Raade* : *Raateen*, ei »Raaden»), rinnakkaisasuihin (*niemeä* vai *nientä*, *ihmisten* vai *ihmisten*), vertailumuotoihin (*suurituloisempi* vai *suurempituloinen*) ja vierassanojen taivutukseen. Varsin usein Itkonen vetoaa yleisyysperiaatteeseen: etusija on syytä antaa sille variantille, joka käytännössä on yleisempi. Siksi partitiivimuoto *niemeä* on suositeltavampi kuin konsonanttivartalo *nientä*; toisaalta *taina* on suositeltavampi kuin *taimea*, koska konsonanttivartalo *asun* on tässä tapauksessa tavalli-

sempi. Huomattava kuitenkin on, ettei kumpikaan näistä rinnakkaisasuista ole sinänsä virheellinen. Konsonanttivartaloiset partitiivimuodot ovat vähitellen väistyneet mutta eivät kaikkialta. Vokaalivartaloisina ei ollenkaan sovi taivuttaa esim. sanoja *lohi*, *lumi*, *moni*, *uni* tai *vuori*. Toisaalta yleiskieleen eivät myöskään kuulu sellaiset konsonanttivartaloiset partitiivit kuin *kaalta* (kaali), *tuolta* (tuoli) tai *viintä* (viini), vaikka niitä leikkipuheessa aika paljon suositaan ja vaikka niille voidaan murteistakin saada esikuvia. Yleisyysperiaatteeseen Itkonen vetoaa myös runsasmuotoisen monikon genetiivin yhteydessä, mutta hänen mukaansa saa valintaan olla vaikuttamassa myös muodon keveys: etusija olisi annettava esim. muodoille *maiden*, *tekijöiden*, *ministerien*, jotka ovat paitsi tavallisempia myös selvästi kevyempiä kuin *maitten*, *tekijöitten*, *ministereitten*. Molemmat tyypit ovat tietysti jälleen periaatteessa hyväksyttäviä. — Muuten verraten suppeaksi jätettyä taivutusoppia täydentää kirjan hakemisto, jossa on runsaasti esimerkkejä ja ohjeita ongelmasanojen taivuttamisesta.

Taivutusoppia monin verroin laajempi on Kielioppaan lauseoppia käsittelevä jaks. Lauserakenteita selvitellään koulukielipista tutuin termein. Lukujen otsikoissa vilisevät subjektit, objektit, predikatiivit, sijamuotojen nimet, lauseenvastikkeet jne. Otsikoista ei yleensä suoraan näy, millaisia kielenkäytön ongelmia kyseiseen kohtaan liittyy. Tämä voi tuottaa hankaluuksia joillekin lukijoille; eihän kielioppiin koulun jälkeen kovinkaan usein enää kajota. Toisaalta on tietysti selvää, että myös kielen ilmiöillä pitää olla omat nimensä, ennen kuin niistä voidaan selkeitä ohjeita antaa. Sitä paitsi kielioppinsa unohtaneet pääsevät aika pitkälle jo pelkkien esimerkkien avulla. Jonkin verran apua saattaisi olla siitakin, jos myös lauseopin puolella olisi mainintoja eräiden rakenteiden yleisyydestä tai harvinaisuudesta. Esim. sellaiset ongelmalliset lausetyypit kuin »Kerroin pöydälle jääneen avaimen t. avain» tai »Sieltä luultiin löydetyin avain» eivät varmaankaan käytännössä tule vastaan kovin usein.

Suomen kieliopissa ei juuri ole sanajärjestyssäntöjä siihen tapaan kuin esim. ruotsin tai saksan kieliopissa, sillä suomen kielen sanajärjestyksestä pidetään melko vapaana. Itkosen Kielioppaassa sanajärjestyksemme vapaus osoitetaan hyvin suhteelliseksi: erilaiset sanajärjestykset eivät suinkaan aina ole tasaveroisia tai yhtä luontevia. Huonosti harkittu sanajärjestys voi viedä lukijan ajatuksen pahasti harhanteille. Suomen kielen sanajärjestys on kirjakielen (samalla myös kielenhuollon) kannalta hyvin keskeinen juuri siksi, että ehdottomia sääntöjä ei liiemmästi ole.

Aiemmin keskityttiin karsimaan ruotsinmukaista inversiota ja muita sanajärjestyksen epäsuomalaisuuksia. Käänteisen sanajärjestyksen peikkoja nähtiin joka puolella, joskus sielläkin missä niitä ei todellisuudessa ollutkaan. Kielioppaassa todetaan ruotsinmukainen epäluonteva käänteisjärjestys nykyään jo harvinaiseksi. Mutta svetisismien tilalle ovat tunkeutuneissa englismit. Englannin kielen lauserakenteen orjallinen mukailu on nyt johtamassa epäluontevaan suoran sanajärjestyksen käyttöön. Osaltaan tähän on kyllä voinut vaikuttaa aiemman kielenhuollomme kenties liian suoraviivainen ja yksioikoinen ohjailukin. Itkosen Kielioppaasta käy havainnollisesti ilmi, että kumpikin sanajärjestys (suora ja käänteinen) on suomenmukainen ja hyvä mutta ei läheskään aina samassa paikassa.

Lauserakenteiden selkeyteen Kielioppaassa kiinnitetään erityisen suurta huomiota. Kirjakieleen — etenkin virkakieleen — on pesiytynyt joukko sellaisia rakennetyyppejä, jotka lukijalle ovat tarpeettoman raskaita ja vaikeatajuisia. Näihin ymmärtämistä vaikeuttaviin lauserakenteisiin ovat syypäinä varsinkin partisiippiattribuutit, kiilalauseet ja haitallinen samasijaisuus. Kyse ei enää ole niinkään siitä, onko kirjoitettu oikein vai väärin, vaan siitä, ymmärretäänkö sanomaa vai ei. Ongelmallisten lauserakenteiden käsittely on erittäin ansiokasta ja perustuu suurimmalta osalta Itkosen omiin tutkimuksiin.

Kielioppaan hakemisto on yhden ihmi-

sen työksi todellinen voiman ja taidon näyte. Se sisältää parikymmentätuhatta huolellisesti valittua hakusanaa. Paitsi laajuudeltaan tämä hakemisto poikkeaa muutenkin aivan olennaisesti aiempien oppaiden hakemistoista. Monilta osin Kielioppaan hakemisto on uusinta suomen kielen tutkimusta, tietoa jota ei hevin muualta saa. Hakemistosta selviää nopeasti ja vaivattomasti paitsi sanojen oikeinkirjoitus myös (tarpeen mukaan) taivutus, merkitys ja lauseopillinen käyttö. Varsin tarkkaan on selvitetty sanojen sopivuutta erilaisiin käyttöyhteyksiin: tavan takaa on huomautettu sanojen puhe- tai arkikielisydestä, tyyli- ja paikallisväristä, vanhentuneisuudesta jne.

Viime aikojen uudissanastoa hakemistoon sisältyy runsaasti, joukossa myös monia Itkosen omia uudissanonoja tai -muodosteita. Mukaan on päässyt muutama sellainenkin ehdotus, joka on ollut tarjolla jo kauan mutta jota kieliyhteisö ei tunnu hyväksyvän. Mahtaako esim. (paperin) *liittimestä* koskaan tulla *pinnettä* tai *virvelistä kelastinta*? Hyvin monen sanan perässä on parempi vaihtoehto, esim. *korkeajännite*, par. *suurjännite*; *maadoitus*, par. *maatto*; *peruutuspeili*, par. *taustapeili*; *suusta suuhun -menetelmä*, par. *puhalluselytys* jne. Perin vaikealta tuntuu kuitenkin esim. viralliseen käyttöön vakiintuneen *etuajo-oikeuden* muuttaminen *ensinajo-oikeudeksi*, vaikka jälkimmäinen onkin muodostamistavaltaan paremmin perusteltavissa. Selvästi normaalityylistä poikkeavia ovat vaikkapa sellaiset sanat kuin *petrata*, *synkata* tai *säkä 'onni'*; huomattavasti herkempää tyyli-vaistoa vaativat esim. *pelivara*, *peräjälkeen* tai *peräänantamaton*, jotka niin ikään todetaan arkikieliseksi.

Uusimmat muoti-ilmaukset, esim. *jalkossa*, *myötä*, *ongelmakeskeinen*, *pääsääntöisesti*, ovat tietenkin hakemiston sivuilla. Toisaalta mukana on paljon sellaisia, jotka leimautuvat jo vanhentuneeseen kielenkäyttöön kuuluviksi. Kummallisen paluun on tehnyt yhdysverbi *peräänkuuluttaa*: se on vanhentunut merkityksessä 'etsintäkuuluttaa' mutta herännyt uudelleen yhdeksi nykyajan muoti-ilmauksista merkityksessä

'haluta, toivoa'. Vanhentuneen leimaa emme valitettavasti enää voi lyödä myöskään *koloradonkuoriaiseen*, joka viime kesän aikana on hvvinkin usein ollut puheenaiheena. Tämä on niitä harvinaisia tapauksia, joissa ei mielellään soisi omaperäisen nimityksenkään *perunakuoriainen* vakiintuvan. Nämä esimerkit ovat vain detaljeja, mutta ne osoittavat, että hakemistoa on jatkuvasti tarkkailtava ja uusittava. Se mikä nyt on arkikielistä, tyyliä, leikkilistä tms., saattaa joidenkin vuosien kuluttua kelvata täysin normaaliin asiatyyliin.

Kokonaan uutta on se, että hakemistossa annetaan tietoja ilmausten murrepohjasta. Tätähän ei edes Nykysuomen sanakirja tee. Hakemistosta selviää, että esim. yleiskielen *vadelma* on kaakkoissuomalaisilla *vaapukka*, itäsuomalaisilla *rattu* ja pohjalaisilla *vaarain*. Toinen arvomarja, *muurain*, on Itä-Suomessa *lakka*, Pohjois-Suomessa *hilla*. Murrepohjan erilaisuudesta selittyvät monet muutkin rinnakkaisasut: *ahrain* — *atrain*, *akkuna* — *ikkuna*, *niittu* — *niitty*, *nokka* — *noukka* jne. Hakemiston tarkkuudesta olkoot esimerkkeinä vaikkapa seuraavat hakusanat: *norssi* 1. 'kuore' (maan läntisimpien, eteläisimpien ja kaakkoisimpien alueiden kielenkäytössä), 2. 'isokokoinen kuore' (sisämaan kielenkäytössä) sekä *näre* 1. 'nuori kuusi', 2. 'kuusi yleensä' (varsinkin kaakkoissuomalaisessa ja eteläsavolaisessa puhekielessä). Paikallisväriset nimitykset voivat lähinnä omilla alueillaan elävöittää myös kirjoitettua tekstiä.

Hakemistossa ovat niin ikään mukana vierassanat, lyhenteet ja lyhennesanat sekä etenkin sellaiset paikan- ja henkilönnimet, joiden taivuttamiseen liittyy ongelmia, esim. *Vesangassa* mutta *Maaningalla*, *Kuhmoisissa* mutta *Uraisilla*, *Laviassa* mutta *Luvialla*. Vantaan *Ripukylä* on muistuttamassa aiheettomasta perinnäisen nimityksen syrjinnästä: *Ripukylä* on virallisessa kielenkäytössä jostain syystä korvattu keinotekoisella *Riipilä*-nimellä. *Ristinsekä* ja *Vanhaselkä* (molemmat Päijänteessä) taas ovat esimerkkejä aikoinaan karttoihin lipsahneiden virheiden kohtalokkuudesta. Mistäpä monikaan vesilläliikkuja enää muuten saisi selville näiden nimien perinnäisen

kansankielisen asun, kun varsinkin merikartat jatkuvasti tarjoavat nominatiivialkuisia *Ristinsekä*- ja *Vanhaselkä*-nimitystä.

Läheskään kaikissa tapauksissa ei kuitenkaan ole kyse valinnasta oikean ja väärän välillä. Hyvin monesti kirjoittaja joutuu tilanteisiin, joissa hänen pitäisi pystyä valitsemaan useista sinänsä virheettömistä vaihtoehdoista paras. Tähän näkökulmaan Itkonen on kiinnittänyt erityistä huomiota. Jokaisen kirjoittajan olisi ennen muuta ajateltava lukijoitaan: vasta toisella sijalla on oma mukavuus. Kielioppaassa on kauttaaltaan hyvin asiallinen sävy, niin kuin nykyaikaisessa kielenhuollossa pitää ollakin. Epävarmaa kirjoittajaa ei missään vaiheessa lyödä sormille tai nolata. Sen sijaan hänelle näytetään keinot, joiden avulla päästään täsmälliseen ja virheettömaan sekä lukijaa palvelevaan sanontaan.

Itkosen Kieliopas on ajantasainen käsikirja ja runssassisältöinen hakuteos. Se on valmis ja viimeistelty jo ensi painoksena. E. A. Saarimaan Kielenopas, joka on vuosikymmeniä palvellut Suomen kielen käyttäjiä, on saanut seuraajan ja voi vihdoinkin siirtyä viettämään hyvin ansaittuja eläkepäiviä.

ILKKA SAVIJÄRVI